

Тетяна Подковенко,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави
і права Західноукраїнського національного
університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0344-3010>

Ірина Голубєва,

викладач правових дисциплін, спеціаліст
першої кваліфікаційної категорії
Відокремленого структурного підрозділу
«Мукачівський прикладний коледж
Національного університету біоресурсів і
природокористування України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3585-2006>

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Розкрито одну з найбільш актуальних тем теорії права – феномена зловживання правом, дослідження якого спрямоване на поглиблення загальнотеоретичного пізнання цього явища. Розглянуто поняття зловживання правом, наведено альтернативні визначення зловживання правом сучасних науковців. Встановлено, що зловживання правом – це реалізація суб'єктами правовідносин свого права всупереч змісту права та його соціальному призначенню, внаслідок чого суб'єкт завдає або намагається завдати шкоди іншим учасникам суспільних відносин, діючи як у рамках формальної, правомірної поведінки, так і поза нею, що суперечить нормам права. Наголошено на необхідності виявлення ознак та розробки класифікації видів зловживання правом, що матиме важливе теоретичне та практичне значення.

Ключові слова: зловживання правом, правова поведінка, правопорушення, суб'єктивне право, юридична відповідальність, недоброчесність, верховенство права.

Podkovenko T., Holubieva I.

Abuse of law: general theoretical aspects

The scientific article is devoted to the coverage of one of the most relevant topics in the theory of law – the phenomenon of abuse of law, the study of which is aimed at deepening the general theoretical understanding of this phenomenon. The concept of «abuse of law» means application, use of this legal instrument contrary to the purpose for which it was created, contrary to its direct purpose. It is worth noting that when the law is abused, the principle of good faith is violated, a disdainful, selfish-instrumental, consumerist attitude towards legal norms and relevant regulatory prescriptions is observed. In such a situation, the legal norm is perceived as a means to satisfy exclusively one's own interests (needs) at the expense of the legitimate interests (needs) of other subjects.

The concept of abuse of law is considered, alternative definitions of abuse of law by modern scientists are given. It was established that the abuse of the right is the implementation by the subjects of legal relations of their right contrary to the content of the law and its social purpose, as a result of which the subject causes or tries to cause harm to other participants of social relations, acting both within the framework of formal, legal behavior and outside it, which is against the law. This nature of the phenomenon of abuse of law demonstrates its dual nature and causes certain difficulties in the process of qualifying this legal phenomenon. That is why public authorities must respond in time and prevent possible manifestations of abuse of the law, since the spread of such practices harms the rights, freedoms and interests of other participants in social relations and contradicts the principle of the rule of law. The need to identify signs and develop a classification of types of abuse of rights, which will have important theoretical and practical significance, is emphasized.

Keywords: abuse of law, legal behavior, wrongdoing, subjective right, legal liability, unfairness, rule of law.

Постановка проблеми. Сучасна юриспруденція характеризується різноманітними підходами до проблеми зловживання правом, а також до його термінологічного визначення. Насамперед це зумовлено

складною природою самого права, його абстрактним характером, зумовленістю та визначальністю умовами суспільного життя. Адже регулятивна дія права передбачає невизначену кількість правових ситуацій. Суспільне життя настільки різноманітне та насичене, що у правовій нормі практично не можливо вичерпно описати всі можливості щодо реалізації змісту права, конкретно визначити та передбачити усі можливі варіанти поведінки. Діяльність людини настільки динамічна, непередбачувана, неоднозначна, що всі її вияви неможливо звести до простої непересічної альтернативи: правомірне чи протиправне. Ще однією практичною проблемою є те, що сам момент коли характер використання права переходить із правомірного в протиправний доволі складно зафіксувати, оскільки в такій ситуації наслідки діянь уповноваженого суб'єкта, які здійснюються, з одного боку, у правовому полі, а з іншого – виходять за межі здійснення права.

У юридичній літературі зловживання правом розглядається у контексті дуже складних проблем, таких як проблема інтересу в праві, невизначеності права та забезпечення можливості реалізації суб'єктивних прав, проблема співвідношення права та моралі, проблема співвідношення духу та букви закону, проблема широкого суддівського розсуду, проблема визначення меж суб'єктивних прав тощо [1, с. 3].

Варто зазначити, що сучасний стан проблеми зловживання правом виходить за рамки її конкретно галузевого вирішення, оскільки основні заходи щодо мінімізації та обмеження випадків зловживання правом повинні ґрунтуватися на розробці загально правового поняття зловживання правом, яке має комплексно відображати його сутнісні ознаки. В юридичній науці існують різні погляди на проблему зловживання правом. Досить поширеною є позиція, що зловживання правом стосується тільки суб'єктивних прав фізичної особи. Надалі дискусійним є питання щодо кваліфікації формально правомірної поведінки як зловживання правом чи як протиправної поведінки, оскільки вона суперечить праву (а не закону). Саме тому така проблема має не тільки загальнотеоретичне значення в аспекті розкриття феномена зловживання правом, а й практичну спрямованість щодо протидії виявам цього явища у різних сферах суспільного життя. Такий підхід чітко демонструє нам тісний зв'язок теорії та практики. Адже без теоретичного обґрунтування значення терміна «зловживання правом», його сутнісних ознак, можливих наслідків негативного впливу, неможливо вирішити практичну проблему зловживання правом у конкретній галузі права і спрямувати зусилля на вдосконалення законодавства щодо неприпустимості його прояву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені-правознавці демонструють різні підходи до розуміння зловживання правом, його сутності, ознак та галузевої приналежності. Серед найбільш ґрунтовних досліджень проблематики зловживання правом варто відмітити праці таких науковців, як О. Рогач, Т. Полянський, М. Хміль, О. Мілетич, Р. Калюжний, І. Андрущенко, В. Резнікова, у яких здійснено аналіз загальнотеоретичних проблем зловживання права та суттєвих ознак цього феномена, розглянуто механізм протидії виявам зловживання правом у суспільстві. Така проблематика стала предметом наукового дослідження і для представників цивілістики. Зокрема, М. Стефанчук, Х. Колінчук, О. Оніщук, Ю. Пашутіна, О. Губар, Д. Горбась акцентують на проблемі зловживання суб'єктивними матеріальними та процесуальними правами у цивілістичній доктрині.

На проблеми зловживання правом у публічно-правовій сфері спрямували свої наукові дослідження Д. Бакаєв, М. Буроменська, В. Веніславський, В. Заборовський та інші. Зловживання правом сторонами трудових правовідносин стало предметом наукового дослідження для Н. Максименко, А. Сидоренко та інших. Як бачимо, проблема зловживання правом все ще актуальна і зумовлює пошук науковцями шляхів протидії цьому явищу.

Метою статті є аналіз феномена зловживання правом, розкриття його сутнісних ознак та поглиблення загальнотеоретичних аспектів пізнання цього складного явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право є важливим регулятором суспільних відносин та особливим феноменом суспільного життя, який визначає простір людської свободи, створює реальні можливості для реалізації людського потенціалу. З іншого боку, право висуває вимоги до поведінки суб'єктів права, визначає міру юридичної відповідальності за порушення правових приписів. У такому аспекті варто підійти до проблеми зловживання правом, оскільки поширеними стають випадки його вияву на різних рівнях функціонування права.

Проблема зловживання правом відома ще з римського приватного права, але, незважаючи на доволі тривалу історію, вона не втрачає актуальності та гостроти і в сучасних умовах набуває особливого значення. У Римі визнавалося обмеження у здійсненні власного права, але не було розроблено теорії зловживання правом. Реакція на ознаки зловживання владою загалом була пов'язана з прагматичним суспільним інтересом і почуттям справедливості. Римський досвід доводить, що проблема зловживання правом і надалі нагадуватиме нам про необхідність узгодження права зі справедливістю в кожному нормативному порядку.

Коли порушується зазначена проблема, то проти самого формулювання «зловживання правом» висувається заперечення логічного характеру: здійснення права не є зловживанням, а якщо воно є, то важко говорити про здійснення права. Отже, здається, що там, де починається зловживання, право перестає існувати. Однак насправді право є не абсолютним поняттям, а відносною категорією, що характеризується антиномією цінностей. Як таке, воно має межі, які іноді впливають безпосередньо з позитивного права, іноді їх можна визначити лише на основі природи права. Однак не завжди йдеться про визначення того, чи існувало право в певному обсязі. Може виникнути питання про те, чи є спосіб використання допустимим за конкретних обставин або з певним наміром. Звісно, є питання критеріїв оцінювання. Крім того, наявність санкції не обов'язково буде важливою для встановлення факту порушення права. Нарешті, не варто забувати про динамічний момент: не завжди відразу можна сказати, що дія правомірна, а отже, дозволена, чи незаконна, а отже, недозволена. Проблема в тому, хто і на якому етапі фактично виносить рішення про те, що певна поведінка вийшла за межі дозволеного використання такого права. У працях Цицерона є фраза: *summum ius summa iniuria*, яка виражає загальний досвід того, що закон, коли він доведений до крайності, перетворюється на свою протилежність. Отже, коли, як це не парадоксально, *summum ius* виявляється *summa iniuria*, тоді те, що більше, не вважається чесним, суддя може вважати незаконним, що зрештою може супроводжуватися втручанням законодавця [2].

Сучасна дискусія щодо інституту зловживання правом відбувається одночасно на двох рівнях: по-перше, теоретичний підхід до самого інституту, по-друге, встановлення конкретних умов його застосування у тих випадках, коли виникає необхідність перевірки наслідків зловживання правом за умови абсолютного застосування букви закону [3, с. 13].

На думку колективу авторів навчального посібника «Теорія держави і права» за загальною редакцією С. Гусарева та О. Тихомирова, «зловживання правом є особливим видом правової поведінки, що полягає у використанні суб'єктом права своїх прав у недозволені способи, що суперечать соціальному призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (школа) окремій особі, суспільству та державі [4, с. 232]. У такому аспекті автори вбачають передумови виникнення на практиці випадків зловживання правом у наявності прогалин у законодавстві або недостатній чіткості правової регламентації тих чи інших суспільних відносин.

О. Скакун також визначає зловживання правом як особливим видом правової поведінки, яка полягає у використанні громадянами своїх прав недозволеними способами, що суперечать призначенню права, в результаті чого завдається шкода суспільству, державі, особі» [5, с. 464]. Як і більшість представників загальнотеоретичної юриспруденції, О. Скакун відносить зловживання правом до різновиду правової поведінки. Однак така поведінка може набути і протиправного характеру та стати правопорушенням, хоча і не завжди.

М. Хміль вбачає у зловживанні правом таку форму здійснення права, за допомогою якої заподіюється шкода іншим учасникам суспільних відносин шляхом здійснення права в протиріччі з його цільовим призначенням або здійсненням дій, що виходять за межі наданих законом прав, якщо такі межі й цілі здійснення права встановлені в законі [6, с. 11].

Цікавим є підхід О. Мілетич, яка зазначає, що «зловживання правом є таким способом здійснення права всупереч його змісту та соціальному призначенню, внаслідок застосування якого, суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин» [7, с. 9]. Автор наголошує, що вид і характер суспільних відносин (політичні, економічні, соціальні, екологічні та ін.), у сфері яких здійснюється зловживання правом, не мають особливого значення. У якому разі, на думку авторки, «не є принциповим і формально-правовий статус тих учасників суспільних відносин (фізичні особи, юридичні особи, держава), яким внаслідок зловживання правом заподіюється та / або може бути заподіяна відповідна шкода» [7, с. 9].

Подібної думки дотримується Н. Буроменська, яка, досліджуючи особливості зловживання правом у публічно-правових відносинах, наголошує, що у вказаній ситуації таке зловживання полягає у здійсненні права суб'єктами таких правовідносин всупереч змісту права та його соціальному призначенню, внаслідок застосування якого суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин, діючи як в межах формально-правомірної поведінки, так і за її межами, всупереч принципу верховенства права [8, с. 276].

Таким чином, поняття «зловживання правом» означає застосування, використання такого правового інструменту всупереч меті, для якої він створений, всупереч його прямому призначенню. Іншими словами, дія, яка «використовується не для задоволення бажаних законом інтересів, а для досягнення недозволеної мети», заслуговуватиме назви зловживання правом. На думку П. Решіньо, ми можемо говорити про

зловживання кожний раз, коли таке право реалізується таким чином, що порушує співвідношення правової норми з метою її дотримання, яку визначив законодавець. Однак це лише частина визначення. Необхідним доповненням є вимога, щоб використання цього права зачіпало сферу інтересів інших суб'єктів. Це є невідмінною умовою визначення зловживання правом [9, с. 48].

Якщо немає зв'язку між двома сферами інтересів, конкретне відхилення не може бути кваліфіковане як зловживання. Отже, необхідно констатувати, що зловживання правом не є абсолютним поняттям, а має своє походження на рівні відносин між конкретними суб'єктами, а тому наявність зловживання правом перевіряється балансуванням інтересів.

До суттєвих ознак зловживання правом науковці відносять: по-перше, наявність в особі суб'єктивного права, тобто наявність певних повноважень, що особі надало законодавство; по-друге, зловживання правом може бути здійснено тільки у формі дії; по-третє, обов'язково має бути присутнім прямий причинно-наслідковий зв'язок між діями уповноваженої особи та шкодою, яка була завдана в результаті реалізації особою суб'єктивних прав; по-четверте, суб'єктивне право використане не за його прямим соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди особистим або суспільним інтересам; по-п'яте, відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх формальне додержання); по-шосте, настання конкретних юридичних наслідків (відповідальності) за порушення меж реалізації суб'єктивних прав [10, с.19].

Варто зазначити, що в разі зловживання правом порушується засада добросовісності діяльності, простежується зневажливе, корисливо-інструментальне, споживацьке ставлення до правових норм та відповідних нормативно-правових приписів. У такій ситуації правова норма сприймається як засіб для задоволення виключно власних інтересів (потреб) за рахунок правомірних інтересів (потреб) інших суб'єктів [11, с. 21].

Вітчизняне законодавство не містить чіткого тлумачення терміна «зловживання правом». У нормативно-правових актах лише в загальному згадується про недопущення цього явища. Зокрема, у ст. 13 Цивільного кодексу України, зазначено, що «не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах» [12]. Ст. 28 Закону України «Про інформацію» визначає «неприпустимість зловживання правом на інформацію» [13]. У ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України вказується, що «неприпустимість зловживання процесуальними правами є однією з основних засад (принципів) адміністративного судочинства» [14].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 17 містить пряму заборону щодо зловживання правами, а саме «жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції» [15]. Міжнародний документ містить широке розуміння цього терміна та підкреслює важливість протидії зловживанню правом.

Термін зловживання правом застосовується як у нормах приватного, так і публічного права інших держав. Сьогодні принцип неприпустимості зловживання правом закріплений на конституційному рівні в законодавстві багатьох держав [16]. Зокрема, у ст. 57 Конституції Республіки Болгарія визначено: «Не допускається зловживання правами громадянина, а також їх використання, якщо при цьому порушуються права або законні інтереси інших» [147]. Стаття 23 Каїрської декларації про права людини в ісламі від 5 серпня 1990 року містить таке положення: «Влада – це довіра; і зловживання або навмисне використання її абсолютно неприйнятні в інтересах забезпечення гарантій основних прав людини» [18]. Такий підхід свідчить про актуальність проблеми та акцент світової спільноти на протидії цьому явищу.

Визначення цього питання відкриває перед суб'єктом правозастосування багато запитань, наприклад щодо правомірності інституту заборони зловживання правом (законодавчого чи незаконодавчого), розуміння поняття «суперечність меті» та, нарешті, про наслідки вже скоєного зловживання. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що процесуальними правами зловживають, коли вони використовуються у спосіб, який не відповідає призначенню права – також взявши до уваги його функцію у зв'язку з нормативними актами. Однак такі описи мають сенс передусім тоді, коли вони пов'язані з конкретними наслідками. Отже, наведену гіпотезу потрібно доповнити (думки менш однотайні) санкціями, щоб у разі виявлення зловживання можна було негайно його усунути або навіть запобігти цьому явищу в майбутньому.

Висновки. Таким чином, постановка питання про зловживання правом, представлення концепції чи розробка теорії в цій галузі, безсумнівно, – це одне із досягнень приватного права за останні двісті

років. Однак у сучасних правових системах – незважаючи на ухвалення рішень у обговорюваній сфері, чи то шляхом судового тлумачення застосованих положень, чи то окремих положень кодексу – дискусії щодо зловживання правом не припиняються.

Важливим аспектом для здійснення права уповноваженою особою є встановлення певних меж суб'єктивних прав та встановлення обов'язків кожної уповноваженої особи у процесі здійснення свого права співвідносити свою поведінку та її наслідки не лише з вимогами закону, а й із нормами моралі, з критеріями розумності та сумлінності, добросовісності, призначенням права, а також з інтересами інших осіб.

Вчені-правознавці демонструють різні підходи до розуміння зловживання правом, його сутності, ознак та галузевої приналежності. Спільним у цих підходах є те, що зловживати можна лише суб'єктивним правом. Незважаючи на те, що зловживання правом є самостійним видом правової поведінки і не завжди має чітко виражений характер правопорушення, однак зловживання правом завжди буде порушенням права як соціальної цінності. Така поведінка буде нівелювати регулятивну дію права, оскільки нехтуватиме метою права, знецінювати ті засади, на захист яких спрямовані правові норми. Саме така природа феномена зловживання правом демонструє його подвійний характер і зумовлює певні складнощі у процесі здійснення кваліфікації даного правового явища. Саме тому органи публічної влади повинні вчасно реагувати та запобігати можливим виявам зловживання правом, оскільки поширення такої практики завдає шкоду правам, свободам та інтересам інших учасників суспільних відносин та суперечить принципу верховенства права.

Список використаних джерел

1. Наумов А. Е. Злоупотребление правом: теоретико-правовой аспект : автореф. дисс. ... на соискание ученой степени к. ю. н. 12.00.01. Волгоград, 2001. 26 с.
2. Franciszek Longchamps de Bérier *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, seria humanistyczna. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 330 s. URL: <https://www.longchamps.pl/prawo-rzymskie-o-naduzyciu-prawa> (дата звернення: 20.08.2022).
3. Wiśniewski A. *Nadużycie prawa podmiotowego jako podstawa rozciągnięcia zapisu na sąd polubowny na podmioty powiązane kapitałowo*. *Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego*. 2013. № 13. С. 9–18.
4. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
5. Скакун О. Ф. *Теория государства и права: Учебник*. Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с. URL: <https://lawbook.online/page/tgpua/ist/ist-16--idz-ax308--nf-156.html> (дата звернення: 22.08.2022).
6. Хміль М. М. *Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01*. Харків : Національний університет внутрішніх справ. 2005. 19 с.
7. Мілетич О. О. *Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2015. 19 с.
8. Буроменська Н. *Заборона зловживання правом у сфері публічно-правових відносин. Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64. С. 265–280.
9. Warchoń M. *Pojęcie „nadużycia prawa” w procesie karnym*. *Prokuratura i Prawo*. 2017. № 11. S. 48–68.
10. Калюжний Р. А., Андрущенко І. Г. *Зловживання правом: сутність та шляхи протидії*. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 8. С. 16–22.
11. Вертегел Є. П., Куртїш Л. А. *Зловживання правом: теоретико-правове дослідження*. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 6. С. 20–23.
12. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV*. Редакція від 1 серпня 2022 року, підстава 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.08.2022).
13. *Про інформацію. Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII*. Редакція від 15 червня 2022 року, підстава 1882-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 20.08.2022).
14. *Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV*. Редакція від 10 вересня 2022 року, підстава 2526-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.08.2022).

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року. Редакція від 1 серпня 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 23.08.2022).
16. Вдовичен О. Генеза розвитку категорії «зловживання правом». Віче. 2013. № 18. Вересень. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3852/> (дата звернення: 22.08.2022).
17. Конституция Республики Болгария от 12 июля 1991 года. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/17201> (дата звернення: 24.08.2022).
18. Каирская декларация о правах человека в исламе. Документ А/45/421 Генеральной Ассамблеи ООН от 5 августа 1990 года. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90379> (дата звернення: 24.08.2022).

References

1. Naumov, A. Ye. (2001). *Zloupotreblenie pravom: teoretiko-pravovoy aspekt [Abuse of law: theoretical and legal aspect]*: avtoref. diss. ... na soiskanie uchenoy stepeni k. yu. n. 12.00.01. Volgograd [in Russian].
2. Franciszek Longchamps de Bérier (2004). *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego [Abuse of law under Roman private law]*. Vroslav: Wydawnictwo Vroslavskoho universytetu. Retrieved from <https://www.longchamps.pl/prawo-rzymskie-o-naduzyciu-prawa> [in Poland].
3. Wiśniewski, A. (2013). Nadużycie prawa podmiotowego jako podstawa rozciągnięcia zapisu na sąd polubowny na podmioty powiązane kapitałowo. [Abuse of subjective law as a basis for extending the arbitration clause to capital related entities]. *Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego – Problems of Private International Law*, 13, 9-18 [in Poland].
4. *Teoriia derzhavy ta prava: navch. posib. [Theory of the state and law: teaching. manual]* (2017). Kyiv : NAVS, Osvita Ukrainy [in Ukrainian].
5. Skakun, O. F. (2000). *Teoriya gosudarstva i prava: uchebnik [Theory of the state and law]*. Kharkov: Konsum; Un-t vnutr. del. Retrieved from <https://lawbook.online/page/tgpua/ist/ist-16--idz-ax308--nf-156.html> [in Ukrainian].
6. Khmil, M. M. (2005). *Pryncyp neprypustymosti zlovzhyvannya pravom (teoretyko-pravovi aspekty) [Principle of inadmissibility of abuse of law (theoretical and legal aspects)]*: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv: Nacionalnyj universytet vnurishnix sprav [in Ukrainian].
7. Miletych, O. O. (2015). *Zlovzhyvannya pravom: teoretyko-prykladnyj aspekt [Abuse of law: theoretical and applied aspect]*: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv: Nacionalnyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova. [in Ukrainian].
8. Buromenska, N. (2019). Zaborona zlovzhyvannya pravom u sferi publichno-pravovykh vidnosyn [Prohibition of abuse of law in the field of public legal relations.]. *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics*, 64, 265-280 [in Ukrainian].
9. Warchoń, M. (2017). Pojęcie «nadużycia prawa» w procesie karnym [The concept of «abuse of law» in a criminal trial]. *Prokuratura i Prawo – Prosecutor’s Office and Law*, 11, 48-68 [in Poland].
10. Kaliuzhnyi, R.A. & Andrushchenko, I.H. (2006). Zlovzhyvannya pravom: sutnist ta shliakhy protydyi [Abuse of rights: the essence and ways of countermeasures]. *Biulleten Ministerstva yustytisii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 8, 16-22 [in Ukrainian].
11. Vertel, Ye. P. & Kurtish, L.A. (2019). Zlovzhyvannya pravom: teoretyko-pravove doslidzhennia [Abuse of law: a theoretical and legal study]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 6, 20-23 [in Ukrainian].
12. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 roku № 435-IV [Civil Code of Ukraine]* (2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
13. *Pro informatsiiu. Zakon Ukrainy [About information. Law of Ukraine]* vid 2 zhovtnia 1992 roku № 2657-XII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [in Ukrainian].
14. *Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 6 lypnia 2005 roku №2747-IV [Administrative Judicial Code of Ukraine]* (2005). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> [in Ukrainian].
15. *Konventsiiaprozakhystpravliudyni osnovopolozhnykhsvobod [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]* (1997). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
16. Vdovychen, O. (2013). Heneza rozvytku katehorii «zlovzhyvannya pravom» [The genesis of the development of the «law abuse» category]. *Viche – Viche*, 18. Retrieved from <https://veche.kiev.ua/journal/3852/> [in Ukrainian].

17. *Konstitutsiya Respubliki Bolgaria ot 12 iyulya 1991 goda* [Constitution of the Republic of Bulgaria of July 12, 1991] (1991). Retrieved from <https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/17201> [in Russian].
18. *Kairskaya deklaratsiya o pravakh cheloveka v islame* [Cairo Declaration on Human Rights in Islam] (1990). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MU90379> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.09.2022.